

BERNA MORAN
Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış
1

İletişim Yayınları 19 • Berna Moran Bütün Eserleri 1
ISBN-13: 978-975-470-054-1 • ISBN-13: 978-975-470-053-4 (Tk. No.)
© 1983 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1-29. BASKI 1983-2016, İstanbul
30. BASKI 2018, İstanbul

KAPAK Ümit Kıvanç

UYGULAMA Hüsnu Abbas

DÜZELTİ Meliha Öztoprak

DİZİN M. Cemalettin Yılmaz

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 22749

*Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırım Caddesi, Gelincik Sokak, No: 6/3
Bağcılar, İstanbul Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63*

CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935

*Mahmutbey Mahallesi, Deve Kaldırım Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04*

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

BERNA MORAN

Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1

Ahmet Mithat'tan
Ahmet Hamdi Tanpınar'a

i l e t i ŝ i m

BERNA MORAN 23 Ocak 1921'de İstanbul'da doğdu. Ortaöğretimini Darüşşafaka ve Işık Lisesi'nde tamamladıktan sonra 1941'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne girdi. 1945'te mezun olarak aynı bölümde asistanlığa başladı. 1950-51 yılları arasında İngiltere'de Cambridge Üniversitesi'nde doçentlik çalışması yaptı. 1956'da doçent, 1964'te profesör oldu. 1981'de emekli oldu. Moran, ilk baskısı 1972'de yapılan *Edebiyat Kuramları ve Eleştirisi* adlı yapıtıyla büyük ilgi gördü ve 1973 Türk Dil Kurumu Bilim Ödülü'nü kazandı. Moran, daha sonra *Birikim*, *Çağdaş Eleştirisi* gibi dergilerde yazdığı çeşitli incelemeleri *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış* adlı incelemesine esas aldı. Türk romanının doğuşunu ve o dönemin toplumsal koşullarını Batılılaşma olgusu içinde inceleyen üç ciltlik bu çalışma Türk edebiyatı eleştirisi geleneğinin en önemli eserlerinden biri olarak karşılandı. Berna Moran, 1993'te aramızdan ayrıldı.

İÇİNDEKİLER

Önsöz	7
BİRİNCİ BÖLÜM	
Türk Romanı ve Batılılaşma Sorunu	9
İKİNCİ BÖLÜM	
Âşık Hikâyeleri, Hasan Mellah ve İlk Romanlarımız	25
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
Felâton Bey ile Rakım Efendi	47
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
İddialı Bir Roman: Müşahedat	59
BEŞİNCİ BÖLÜM	
Araba Sevdası	73
ALTINCI BÖLÜM	
Aşk-ı Memnu	87
YEDİNCİ BÖLÜM	
Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın “Yüksek Felsefe”si	113
SEKİZİNCİ BÖLÜM	
Şıψεvdi	133
DOKUZUNCU BÖLÜM	
Sinekli Bakkal	153

ONUNCU BÖLÜM	
Kiralık Konak	179
ON BİRİNCİ BÖLÜM	
Yaban'da Teknik ve İdeoloji	201
ON İKİNCİ BÖLÜM	
Peyami Safa'nın Romanlarında İdeolojik Yapı	219
ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
Matmazel Noraliya'nın Koltuğu	237
ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
Alafranga Züppeden Alafranga Haine	259
ON BEŞİNCİ BÖLÜM	
Bir Huzursuzluğun Romanı: Huzur	269
ON ALTINCI BÖLÜM	
Saatleri Ayarlama Enstitüsü	297
Sonuç-Özet	323
Dizin	333

ÖNSÖZ

Sabahattin Ali ile başlayacak ikinci bir ciltle tamamlanması düşünülen bu kitap bir roman tarihi değil, daha çok, Ahmet Mithat'tan Ahmet Hamdi Tanpınar'a kadarki romanımıza eleştirel bir bakış. İncelemeye çalıştığım yazarlarımızı değerlendirirken, Türk romanına hangi yönlerden katkıda bulduklarını, geliştirdikleri teknikleri ve çoğunda ortak olan Batı-Doğu sorunsalına yaklaşımlarında roman türünü ne denli başarıyla kullandıklarını saptamak istediğimden her birinin bir iki yapıtı üzerinde yoğunlaşmayı ve uzunca durmayı tercih ettim. Böyle olunca romancılarımız arasından bir seçim yapmak zorunluluğu doğdu. Onun için söz konusu dönemden ancak sekiz romancıyı aldım kitaba. Bu demek değildir ki seçtiklerimin dışında sözü edilmeye değer romancı yoktur. Örneğin Mithat Cemal Kuntay ve Reşat Nuri Güntekin'e de yer ayırmak gerekirdi diye düşünülebilir, ama kendi amacım açısından seçtiklerim bana yeterli göründü.

Romanlardan yaptığım alıntılara gelince, sadeleştirilmiş baskılarının her zaman güvenilir olmadığını ve yazarın

kendi dil özelliklerini kaybettirdiğini gördüğüm için bunları kullanmaktan elimden geldiğince kaçındım ve özgün metinlerde geçen bazı Osmanlıca sözcüklerin yenisini köşeli parantez içinde vermekle yetindim.

Ekim 1983

TÜRK ROMANI VE BATILILAŞMA SORUNSALI

Biliyoruz ki bizde roman, Batı'da olduğu gibi feodaliteden kapitalizme geçiş döneminde burjuva sınıfının doğuşu ve bireyciliğin gelişimi sırasında tarihsel, toplumsal ve ekonomik koşulların etkisi altında yavaş yavaş gelişen bir anlatı türü olarak çıkmadı ortaya. Batı romanından çeviriler ve taklitlerle başladı; yani Batılılaşmanın bir parçası olarak, Şemsettin Sami, Namık Kemal, Ahmet Mithat gibi, romanı ilk deneyen yazarlarımızın edebiyat ve roman ile ilgili yazılarını okuyacak olursak görürüz ki Avrupa edebiyatını ve romanını ileri bir uygarlığın işareti, kendi edebiyatımızı ve özellikle anlatı türündeki yapıtlarımızı da geriliğin bir işareti sayarlar. Batı uygarlığını yalnızca sanayi ve teknikte bir ilerleme olarak görmüyor, 'maarif'i ve edebiyatı ile bir bütün olduğuna inanıyorlardı. Şemsettin Sami "Şiir ve Edebiyattaki Teceddüd-i Ahirimiz" adlı yazısının bir yerinde, Avrupa dillerini bilenlerin, "Shakespeare'in, Molière'in, Racine'in, Schiller'in, Goethe'nin, Alferi'nin manzumelerini okuduktan sonra, leyleklerin Mecnun'un başında yuva yapmasından, Leylâ'nın ay ile mükâlemesinden, Ferhad'ın dağları yarmasından bâhis [bah-

seden] kaba ve çocukça hikâyeleri” yazmaya tenezzül edemeyeceğini söyler ve az aşağıda ekler: Bugün,

Mecnun’un etrafında toplanmış kurt ile kuzu, arslan ile ceylan gibi muhtelif hayvanların ortasında oturup onlarla lakırdı ettiğini veya Leylâ’nın mumla konuştuğunu bir ufak çocuk bile severek ve beğenerek okuyamaz.¹

Görülüyor ki Şemsettin Sami böyle inanılmayacak şeyler anlatan yapıtlarımızı kaba ve çocukça bulduğu için uygar ve aydın kişilerin okuyamayacağı kanısında.

Namık Kemal de *Mukaddime-i Celâl*’de, anlatı türündeki eski yapıtlarımıza aynı nedenden ötürü saldırır. Gerçi *İbret-nümâ* gibi, *Muhayyelât* gibi, *Aslı ile Kerem*, *Ferhad ile Şirin* gibi birtakım hikâyelerimiz olduğunu kabul eder ama, bunları romandan farklı ve aşağı bulur, çünkü roman gerçek bir olayı değilse de olabilecek bir olayı anlatır.

Halbuki, bizim hikâyeler tılsım ile define bulmak, bir yerde denize batıp müellifin [yazarın] hokkasından çıkmak, âh ile yanmak, külüng [taşçı kazması] ile dağ yarmak gibi bütün bütün tabiat ve hakikatin haricinde birer mevzu’u müstenid [dayandırılmış] (...) olduğu için roman değil, kocakarı masalı nev’idendir. Hüsn ü Aşk ve Leylâ ile Mecnun kabilinden olan manzumeler de gerek mevzularına, gerek suret-i tahrirlerine nazaran [yazılış tarzlarına göre] birer tasavvuf risâlesidir.²

Namık Kemal bizim hikâyelerimizi uygar bir çağa lâyük görmez; buna karşılık Avrupa’da Walter Scott, Charles Dic-

1 Bu yazının yeni baskısı için bkz. *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi*, cilt III, hazırlayanlar: Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Zeynep Kerman, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1979, s.321-323.

2 *Mukaddime-i Celâl*, 3. baskı (1309), s.17-18.

kens, Victor Hugo ve Alexandre Dumas gibi yazarların yaptıklarını “şu asr-ı medeniyete medâr-ı mübâhât [övünme nedeni]” olacak değerde bulur.³

Ahmet Mithat’ın da Avrupa romanına ne kadar hayran olduğunu biliyoruz. Demek oluyor ki bu yazarlarımıza göre eski hikâye türünden romana geçiş, hayalcilikten akılcılığa, çocukluktan olgunluğa, kısacası illiklikten uygarlığa geçişti. Batı’dan, uygarlaşmanın bir gereği olarak aldığımız bu roman türü, daha sonra göreceğimiz gibi, aynı zamanda bizi uygarlığa götürecekl araçlardan biri olarak kullanılacaktır.

Türkiye’de roman, Avrupa’da olduğu gibi toplumsal koşullar sonucu doğmuş bir anlatı türü değildir, ama Batı’dan ithal ettiğimiz romanın bizde aldığı şekli ve yüklendiği işlevi anlamak için hem geleneksel hikâye türümüze hem de tarihsel ve toplumsal koşullara bakmamız gerekir. Unutmayalım ki Ahmet Mithat, Namık Kemal ve Mizancı Murat gibi ilk romancılarımızın kendileri o dönemin siyasal ve toplumsal sorunlarıyla uğraşan kişilerdi. Geleneksel hikâyelerimiz ile ilk romanlarımız arasındaki ilişkiyi bir sonraki bölüme bırakarak, burada, Osmanlı toplum yapısı ve 19. yüzyılda bu yapıda meydana gelen değişiklikler ve tarihsel gelişmeler hakkında, Sencer Divitçioğlu, Niyazi Berkes, Şerif Mardin ve Taner Timur gibi bilim adamlarımızın incelemelerinden yararlanarak, Türk romanının çıkış dönemindeki tarihsel ve toplumsal koşullara değinmek istiyorum. Ama sadece roman konusunun gerektirdiği ölçüde.

* * *

Osmanlı devlet biçiminde Tanrı’nın temsilcisi sayılan sultanın yönetimi uygulayabilmesi için bir yönetici kadroya

³ A.g.y., s.18.

gereksinimi vardı. Bilindiği gibi bu yönetici sınıf, asker, sivil ve ulema kesimlerinden oluşuyordu. Beri yanda ise yönetilen sınıf, “reaya” vardı; yani esnafı, tüccarı, köylüsü ile geniş bir halk sınıfı. Padişahın hizmetinde olan yönetici sınıf toplum köklerinden koparılmış, özel olarak yetiştirilmiş, padişaha sadık, devleti onun adına yönetmek üzere yetkilerle donatılmış, vergi ödemeyen, üretime katkıda bulunmayan ayrıcalıklı bir sınıftı. Bizi burada ilgilendiren nokta, bu devlet biçiminin meydana getirdiği toplumsal yapıda, yönetici seçkin sınıf ile yönetilen sınıf arasındaki kopukluk. Devletin mekanizmasını işleten ve padişahın kulu olan sivil kadronun adamları toplumdaki seçilerek iş başına getirilmiyor, genellikle çocukken alınıp, halka değil padişaha hizmet için özel olarak yetiştiriliyor ve ister istemez halka yabancı kalıyorlardı. Bu kadronun eğitildiği Enderun mektebinden öğrendikleri dil de halkın Türkçesi değil Arapça ve Farsça ile yoğrulmuş Osmanlıca idi.

Yönetici sınıfın ulema kesimine gelince; medresede Arapçaya ağırlık verilen bir eğitimden geçen bu din adamları da halktan uzaklaşmış bir sınıftı. Osmanlı devlet biçiminin dayandığı toplum yapısı, görüldüğü gibi, yönetici seçkinler ile yönetilen sınıfı birbirine yabancılaştıran bir yapı olduğu için, kültür bakımından da birbirinden farklı iki tür kültürün gelişmesine yol açtı. Edebiyat tarihlerinde, divan edebiyatı ve halk edebiyatı ikiliğinden söz edilir hep, ama gerçekte bu ikilik yalnızca edebiyat alanına özgü bir ikilik midir? Üst tabakanın halktan ayrılığı olgusu çok daha kapsamlı bir yabancılaşmayı ifade eder. Nitekim Şerif Mardin, bu ikiliği, alanın genişliğini belirtmek için, “büyük kültür” ve “küçük kültür” gelenekleri olarak ortaya koyar.⁴

4 “Tanzimat’tan Sonra Aşırı Batılılaşma”, *Türkiye Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Enstitüsü Yayınları, 1971.

Gerçi söylendiği gibi, yönetici sınıf ile yönetilen sınıf arasında kopukluk vardı, ama 19. yüzyılın ikinci yarısındaki durumu daha öncekiyle karşılaştırmak için işin başka bir yönünü de anımsamakta yarar var. Söz konusu bu yön, iki sınıfı, iki kültürü birleştiren, bağlayan, bütünleştirici genel ideolojidir. Devletin dini İslâm'dı ve her ne kadar halkın din anlayışında kendine özgü öğeler var idi ise de, İslâm ideolojisi Osmanlı İmparatorluğu'nun genel ideolojisiydi ve iki sınıf için ortaktı. Bu ortaklık yalnızca soyut bir inanç düzeyinde de kalmıyordu. Ideolojinin, yaşayış biçimlerine geniş ölçüde şekil veren pratiğini de içine alıyordu. Başka bir deyişle, bu pratik, bayramları, orucu, namazı, mevlidi, iftarı, sünneti ile yönetici sınıfla halkı bütünleştirmeye yönelik bir eylemdi. Kadın-erkek ilişkisini belirleyen görüşler yine aynı ideolojiden kaynaklandığı için saraylarda ve büyük konaklardaki harem selamlık, halk arasında da en azından kaç göç biçiminde geçerliydi.

Büyük ve küçük kültürün paylaştıkları inançlar ve pratikler dışında, doğrudan doğruya edebiyat alanındaki ortaklıkları da unutmamak gerek. Divan edebiyatı ile halk edebiyatı çok ayrı şeyler olmakla birlikte, aralarında bazı noktalarda ortaklık da vardı. Klasik edebiyatın *Leylâ ile Mecnun*, *Yusuf ile Züleyha*, *Ferhad ile Şirin* gibi ürünleri, hiç değilse konuları bakımından halk hikâyelerine de geçmişti. Bakıyoruz *Ferhad ile Şirin*, *Karagöz ve ortaoyununda* da yer alan bir konu olarak çıkıyor halkın karşısına. Yine biliyoruz ki meddahlar yalnız kahvelerde değil, saraylarda ve konaklarda da meddahlık ediyorlardı. Giderek, aydın zümre ile halk arasında, çocuklukta aynı masalları dinlemiş olmanın ortaklığından da söz edebiliriz. Diyeceğim, iki sınıfın yine de paylaştıkları bir genel ideoloji, töreler, gelenekler ve edebiyat konuları vardı ve bu durum, ne de olsa, bunların yabancılaşmalarını da sınırlıyordu.

Ne var ki 19. yüzyıl süresince yeni bir girişim, mevcut kopukluğu, sözünü ettiğimiz alana da yayarak daha da artırdı. Bu girişim, imparatorluğun gerilemesine karşı, yine yönetici sınıfça çare olarak düşünülen Batılılaşma hareketidir. Her ne kadar daha 18. yüzyılda askeri alanda yenilik hareketlerine girişilmiş ve 19. yüzyılın başında II. Mahmut döneminde de bu reform çabaları devam etmişse de, asıl Batılılaşma, 1839'daki Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile açılan Tanzimat döneminde başlar diyebiliriz.

Tanzimat, imparatorluğun çöküşünü durdurmak için Batı kurumlarının taklit edilerek Türkiye'de uygulanması esasına dayanıyordu. Bu amaçla çeşitli alanlarda pragmatik nitelikte reformlara girişildi. Tanzimat'ta, ileride yararı görülecek işler yapılmadı değil, ama yanlış temellere dayanan bu hareket başarılı olmadı. Ne imparatorluğun dağılmasını önleyebildi ne de ekonomik bakımdan güçlenmesini sağlayabildi. Çünkü Tanzimatçılar Batı sanayiinin hangi ekonomik ve toplumsal koşullar sonucu doğduğunu bilmiyorlardı. Öngörülen girişimlerin başarıya ulaşması için alınması gereken önlemleri de. Sanayileşmenin ve dolayısıyla kalkınmanın şartı olduğuna inandıkları (ya da inandırıldıkları) ekonomik liberalizmin uygulanmaya konması Türk esnafının ticarete gerilemesine; Avrupa kapitalizminin meydana getirdiği sanayi karşısında, 18. yüzyılın sonlarında zaten gerilemiş olan mevcut küçük sanayinin hemen hemen çökmesine,⁵ buna karşılık, yeni güvenceler ve haklar kazanan Hıristiyan uyrukluların Avrupa ile ticaret olanağından yararlanarak ticari etkinliği ellerine geçirmelerine yol açtı. Ülke yarı sömürgeleşme yolunu tutmuştu. Toplumsal bir tabana dayanmayan bu reform hareketinin, doğal olarak, halka dönük bir yönü

5 Bkz. Ömer Celâl Sarç, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat*, 1940, s.423, 440.

yoktu. Batılılaşmadan yararlanan Batı devletleri oldu; bir de azınlıklar ve güçlenen yüksek bürokrasi.

Burada romanın başlangıcı söz konusu olduğundan, ilk romancılarımızdan bazılarının da içinde bulunduğu Yeni Osmanlılar grubunun bu Batılılaşma hareketi içindeki yeri bizim için önemlidir. Yeni Osmanlılar Batı uygarlığının temelini oluşturduğuna inandıkları anayasa ve özgürlük gibi kurumları ve kavramları bir yana iterek Batı'yı yüzeyden taklit eden, dine ve şeriata gereken önemi vermeyen Tanzimat hareketine ve bunu diktatörce yürüten seçkin bürokrasiye bir tepki olarak doğdular.

19. yüzyıl başlarında imparatorluğun Batı devletleriyle ilişkilerinin daha da arttığı sırada, Türkiye'nin Batılılaşarak, toparlanma siyaseti geleneksel Osmanlı seçkinlerini saf dışı bırakmış, Avrupa'yı ve Batı dillerini bilenlere bir üstünlük sağlamıştı. Onun için Tanzimat döneminde devleti yönetenler çoğunlukla elçiliklerde bulunmuş, diplomaside deneyim kazanmış kimselerdi. Hatt-ı Hümayun'u hazırlayan Reşit Paşa hariciye nazırı idi; daha önce Paris'te ve Londra'da elçilik yapmıştı. Ali Paşa, Fuat Paşa, Ahmet Vefik Paşa elçiliklerde bulunmuş, dil bilen ve Batı'yı tanıyan adamlardı. Ayrıca Tanzimat Fermanı ile herkes gibi ölümlerinden sonra servetlerinin hazineye aktarılması usulü de kaldırıldığı için bu yeni seçkin bürokrasi güçlenmiş, yönetime egemen olmuş, devletin yüksek mevkilerini verasetle geçen bir hale sokmuşlardı.⁶ Yeni Osmanlılar bu seçkin bürokrasinin diktatörlüğüne karşı savaşıma geçtiler, çünkü onların Batı'dan alınmalarını istedikleri şeyler başkaydı. Tanzimatçıların meşrutiyet kurmak, özgürlük getirmek gibi demokratik yönde bir amaçları yoktu. Batı kurumlarını Türkiye'ye geti-

⁶ Bkz. Şerif Mardin, *The Genesis of the Young Ottoman Thought*, Princeton U.P., 1962, s.105-125.

rirken, Batı'da bu kurumların temelinde yatan düşün dünyasını hesaba katmadan kopya ediyorlardı. Batı kültürünü ve yaşam biçimini yüzeyden taklit etmekte onların yaptıkları. Ali ve Fuat Paşa gibi devlet adamlarının konaklarındaki Avrupalılaştırılmış yaşam biçiminin öteki kesimlere de sıçramasıyla Batı taklidi yeni bir yaşam tarzı toplumun üst tabakalarında gittikçe yaygınlaştı. Kadınli erkekli toplantılar, balolar, Boğaz'da mehtap sefaları Tanzimatçıların Batılılaşma anlayışının bir parçasıydı.

Fransız Devrimi'nden esinlenmiş olan Yeni Osmanlılara ve özellikle Namık Kemal'e göre Avrupa'daki refahı sağlayan şeyler, özgürlük, eşitlik ve "fen"di. Böyle olunca bize gerekli çözümün anahtar kavramları, özgürlüğü ve eşitliği sağlayacak "anayasa" ile, tekniği ile bilimi sağlayacak olan "maarif" oldu. Namık Kemal inanıyordu ki Avrupalılar da uygarlıklarını bunlara borçluydular. Gidip gördüğü Batı'nın hangi tarihsel, toplumsal ve ekonomik koşullar sonucu refaha ulaştığının pek farkında değildi. Ona göre uygarlık, Niyazi Berkes'in dediği gibi "tarihten ve toplumdan soyut bir akıl işi" idi⁷ ve böyle bir kafayı oluşturmakla bizim de kavuşabileceğimiz bir uygarlıktı. Bu demektir ki Namık Kemal, Batı'da teknolojinin ya da başka bir deyişle toplumsal yapının ürettiği ideolojinin bir parçasını alıp İslâm ideolojisine yamayarak Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme sorununa bir çözüm getirebileceğine inanıyordu. Elbette ki aydın seçkinlerin yapacağı bir işti bu. Bu bakımdan Yeni Osmanlılarındaki de toplumsal bir tabana oturtulmamış bir girişimdi. Ama beri yandan, Tanzimat Batıcılarının halktan kopma ve halka sırt çevirme yanlısına düşmediler. Düşmediler çünkü hem İslâm ideolojisinden vazgeçmeksizin Os-

7 *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Bilgi Yayınevi, 1975, s.210.